

Nəzirə Vidadi qızı Şal buzova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
kiçik elmi işçisi
E-mail: nezreshalbuzova@gmail.com

QUBANIN QRIZ KƏNDİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: qriz, Əbu Müslim məscidi, pirlər, yataqlar, qazmalar

Ключевые слова: грыз, мечеть Абу-мусульман, пирит, кровати, дрели

Key words: gryz, Abu Moslem mosque, pyrites, beds, drills

Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olmaqla bir sıra milli etnik qruplardan: udilər, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuş, polietnik tərkibə malik olan Azərbaycan dövləti zəngin maddi-mədəniyyətə malikdir. Maddi mədəniyyət isə xalqın kimliyini sübut edən ən əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan Azərbaycan etnoqrafiyası qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri də maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi hesab edilir. Yəni, hər bir xalqın etnik tarixi ilə maddi mədəniyyət abidələri bir-birilə sıx bağlı olur. Tədqiqatçı Arif Mustafayev “İngiloyların maddi-mədəniyyəti” adlı tədqiqat əsərində maddi mədəniyyətin araşdırılmasını xalqın etnik tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarının aydınlaşdırılmasına kömək edən olduqca mötəbər və təkzibolunmaz informasiya olduğunu qeyd edir. (1, 3)

Şahdağ etnik qrupları da tarixən formalaşmış qədim maddi mədəniyyətə malikdir. Bu xalqlardan biri olan qızlılar isə istər maddi mədəniyyətinə görə, istərsə də zəngin abidələrinə görə seçilir. Qriz kəndi Qudyal çayının sol sahilində, hündür dağ zirvəsində, daşlı-qayalı bir yerdə salınmışdır. Yaşayış evləri məzarlıqlarla əhatə olunmuşdur. Qriz kəndi ilə Cəg kəndi arasından keçən çayın adı Ceydar adlanır ki, həmin çay da Qudyalçayın bir qoludur, eyni zamanda həmin ətrafda Ceydar yer adı da mövcuddur. Qrizdəhnə yolunun başlanğıcında Qudyalçay daş qayanı yarıb keçir. Elə həmin yerdə kəndlərin əhalisinin “Mınarə” adlandırdıqları bir yer vardır. Mınarə həm də təbii körpü rolunu oynayır. Qeyd edək ki, Qudyal – dörd yal mənasını verir. “kud” ləzgi dilində 4 rəqəmini ifadə edir, qriz dilində də yuq’ud mənasında işlədilir. Yəni dörd tərədən aşıb gələn yal mənasını verir.

Müxtəlif məhəllələrdən, əqrabalardan təşkil olunmuş kənddə hər əqrəbanın qəbri də öz həyatında yerləşmişdir. Vaxtı ilə qala şəklində olmuş qrizin əhalisi düşmən hücumlarından qorunmaq məqsədilə qala divarları içərisində evlər inşa etmiş, lakin əhalinin sayı artdıqca və kənd böyüdükcə əhali qalanın kənarında da məskən salmağa başlamışdır. Hal-hazırda da həmin qalanın qalıqları kəndin ərazisində mövcuddur. Qriz kəndi müdafiə olunmaq, qorunmaq

üçün seçilmiş bir yer kimi diqqəti cəlb edir. Kəndin iki tərəfi qala ilə, digər iki tərəfi isə təbii qayalıqlarla əhatə olunmuşdur. Həmin qala ərazisi təxminən 5 ha yaxın bir ərazini əhatə edir. Maddi mədəniyyətin əsas elementlərindən olan yaşayış evləri qırızda systemsiz şəkildə tikilmişdir. Qırızlılar məskunlaşdıqları coğrafi şəraitə, ərazinin təbiətinə uyğun olaraq yaşayış evləri inşa etmişlər. Ev inşaatında vaxtilə çay daşlarından istifadə etmişdilər. Yerli ustalar tərəfindən inşa edilmiş evlərin tikilməsində qohum-qardaşın köməyindən istifadə olunmuşdur. Hətta bununla bağlı olaraq vaxtilə burada “Tiratdı” adlı adət də olmuşdur. Kənddə hər kimin evi tikilərsə təmmənasız yerli kənd kişiləri həmin şəxsin evinin tikilməsinə kömək etməyə gedərdilər. Bu adət Şahdağ xalqları arasında geniş yayılmış və hazırda da qorunub saxlanılan bir ənənədir.

Qırız kəndinin ən qədim abidələrindən biri olan Əbu Müslim məscidi də qala daxilində hündür bir yerdə tikilmişdir. Həmin məscid tam şəkildə bu günümüzdə qədər gəlib çatmasa da, bir çox hissəsi qorunub saxlanıla bilinmişdir.

“Əbu Müslim məscidi adı ilə Quba rayonunun Xınalıq, Qırız və Cek kəndlərində mövcud olan ibadət ocaqları vardır. Quba rayonunun Xınalıq kəndində yerləşən məscid, deyilənə görə, Abbasi Xilafətinin banisi Abbasın məşhur sərkərdəsi Əbu Müslim əl-Xorasani tərəfindən təxminən VIII əsrdə tikdirilib. Ehtimal olunur ki, həmin sərkərdə Azərbaycanın hakimi olmuşdur. Məscid keçmiş SSRİ dövründə anbar kimi istifadə edilsə də, hazırda yerli əhali tərəfindən əvvəlki halına gətirilmişdir. Bu məsciddə hazırda kənd camaatı cümə namazlarını qılır. Xınalıqdakı Əbu Müslim məscidinin ağac sütunları oyma üsulu ilə müxtəlif formalı nəbati motivlər və göl təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Məscidin girişində, sağ tərəfdə 2 metr yüksəlikdə yerləşən 2 müxtəlif daş üzərində “runi” yazıları həkk olunub. Yazıların təqribən III-VIII əsrlər arasında yazıldığını ehtimal etmək olar. Yazılar tam olaraq tərcümə olunmasa da, təxmini mənası Günəşin doğması və yeni tarixin başlanması mənasını daşıyır. (2, 9)

Xınalıqda yerləşən Cümə məscidində girişdə rast gəlinən runi yazıları tam oxunmasa da bizə bu abidənin islamdan əvvəl də ibadət yeri olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, burada antik dövrdə günəş inancını yerinə yetirən albanların məbədi yerləşmiş, ərəblər əraziyə gəldikdən sonra həmin alban məbədi məscidə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, eyni işarələrə Qırız və Haput kəndlərindəki qəbir abidələrinin üzərində də rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçıların bəzisi bu işarələrin alban əlifbası ilə oxşarlığını qeyd edir. “Digər Şahdağ yaşayış məntəqələrində olduğu kimi Cek kəndində də xeyli sayda, təqribən 25-dən çox qədim ziyarətəh və dini ibadət yerləri qalmaqdadır. Kəndin ən qədim ibadətəhlerden olan Əbu Müslüm məscidinin tikintisi islam dininin Azərbaycanda ilk yayılma mərhələsinə VII-VIII əsrlərə aid edilir. Lakin bu ibadətəh həm arxitekturasına, həm də tərtibat elementlərinə görə ənənəvi məscidlərdən fərqlidir və islama qədər olan qədim inancların, xüsusilə də Günəş kultu ilə bağlı bir sıra elementləri qoruyub saxlamışdır. Sıldırım qayaların üzərində inşa edilmiş tikilinin üzərindəki ornamentlərdə Qafqaz Albaniyası xalqlarının hələ xristianlıqdan öncə tapındıqları xalqlarının hələ xristianlıqdan öncə tapındıqları Günəş kultuna aid sakral işarələrə rast gəlinir. Bu elementlər həmin tikilinin bənzəri olan və eyni adı daşıyan Xınalıq və Qırız məscidlərində də vardır. Etnoqrafik araşdırmalar bu ibadətəhların vaxtilə qədim Günəş məbədlərinin üzərində inşa

edildiyini söyləməyə əsas verir. (3, 142-143) Qırıda yerləşən Əbu Müslim Məscidinin giriş hissəsində də, qapının yuxarısında müxtəlif formalı işarələr var. Günəşə oxşayan rəmlər bu tayfanın güclü olmasından, altı istiqamətli rənz isə İslamdakı 4 istiqaməti və yuxarı–aşağı istiqaməti bildirir. Həmin məscidin də Abbasi Xilafətinin banisi Abbasın məşhur sərkərdəsi Əbu Müslim Əl Xorasani tərəfindən inşa edildiyi söylənilir. Kənd əhalisi həmin məscidi yəni-dən bərpa etmək istəyir. Bu gün isə Qrız kəndində yerli qrız kənd sakinin şəxsi hesabına tikdirilmiş Hacı Əbdürrəhman məscidi fəaliyyət göstərir. Həmin məscid Hacı Əbdürrəhman adlı kənd sakini tərəfindən tikildiyinə görə həmin şəxsin adını daşıyır.

“Qrız kəndində 4 məscid və yerli mollaların dərslər keçdiyi 2 mədrəsə olmuşdur. Mədrəsələrdə 1900-1930-cu ilə kimi molla Halipirmurad Əfəndi təmənnasız dərslər demişdir”. (4, 7) Qeyd edək ki, hər əqrəbənin özünün məscidi olmuşdur və hər əqrəbə öz məscidində namaz qılmışdır.

Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi Şahdağ kəndlərində də islam-qədərki adətləri özündə saxlayan ibadət yerləri mövcuddur. Adətən həmin ibadət yerləri, ziyarətgahlar keçmişlə bu gün arasında körpü yaradan bir sərvətdir və xalqın köhnə dünya görüşünün izlərini əsrlər boyu özündə qoruyub saxlayır.

Bunlardan dəri xəstəlikləri, diş ağrısı və digər ağrılara görə ziyarət olunan Xıdır Nəbi, Qüllə, Cabbar baba, Mohuc baba, Şıxşalbuş baba və Babadilim kimi ziyarətgahları misal göstərmək olar. Adlarını pirlərə verdikləri bu şəxslər vaxtilə həmin kəndlərdə yaşamış, xalq tərəfindən seçilib xüsusi hörmət qazanmışlar. Vəfat etdikdən sonra isə yerli əhali onların qəbirlərini piri kimi qəbul etmiş və müqəddəs hesab etmişlər. Kitabələrdə əsasən “mürşüd” mənasında işlənmiş ərəbcə “şeyx”, “həzrət”, farsca “pir”, azərbaycanca “baba”, “ağa” sözləri böyük ruhani alimlərə, sosial-mədəni-ideoloji mərkəzlərin rəhbərlərinə verilən ləqəblər idi. Adətən, bu müqəddəs tikili komplekslərində alim, ruhani və yaxud təriqət başçısının öz zaviyəsi olurdu. (5, 8)

Şahdağ xalqlarının hər birində maddi və mənəvi mədəniyyətin ənənəvi xüsusiyyətlərini günümüzdə qədər qoruyub saxlayan hər bir ailə birliyi öz müqəddəs məkanına sahib idi. Azərbaycanda hər yerdə olduğu kimi, burada da müqəddəs yerlərin adına baba sözü əlavə edilir. Misal üçün, Xınalıqda Cabbar baba, Şıx Şalbuş baba, Şıx İsrafil baba, Muğan baba və Hapıtda Babadili, Qırıda isə Pir Cəlal baba kimi atalarının müqəddəs ruhu ilə əlaqədar çoxlu müqəddəs yerlər var. (5, 98)

Bu cür müqəddəs yerlərdən biri də Qrız kəndin yaxınlığında Bab bəy – Bab ata (Pir Qırım Şam baba) və Pirəcəlal türbəsidir. Bab bəy (baba) pira (müqəddəs yerə) yazılı ədəbiyyatda Pir Qırım Şam bəy (baba) da deyirlər. Ehtimal edilir ki, Qrız soylarından olan Qırımər soyu elə Pir Qırımla bağlıdır. Vaxtilə yerli camaat həmin pira əsasən yağışın yağması üçün gedib dua ediblər.

Pirəcəlal bəy – Pirəcəlal baba piri və məqbərəsi dövrüslər soyundandır. Süleyman bəy – (bəy tituluna malik yeganə Qrızlı bəy) Dövrüslər soyuna mənsubdur. Pirəcəlal baba Süleyman bəyin ulu babasıdır. Dövrüslərin Xaçmazın Hacı qazma kəndində və Qırıda gözəl imarətləri olmuşdur.

“Bu bölgədə Pira Cala baba ziyarətgahı kimi tanınan yerdə hər zaman çoxlu at nalı olardı. Buna görə də bura çox zaman Nal piri də deyirlər. Əhalinin

söylədiyinə görə, Qrız ərazisi çətin keçilən olduğu üçün burada tez-tez atların nalı düşərmiş, Qrız kəndində də keçmişdə nal çox baha və tələbat olan bir əşya olduğu üçün yollarda tapılan nallar bu pirlərə gətirilib qoyulmuş ki, ehtiyacı olan götürsün. Bu pirdə yüzlərlə belə at nalı var. (6, 174)

Bundan əlavə Qrız kəndində Ramazan baba, Pir İsa baba, Pirəmövçud baba, Hacı Məhəmməd bəy baba, Dövrüş Məhəmməd baba, Mağil pır, Qırmızı pır, Hacıxəmməd baba, Bir ayaqlı pırvə Veysəlqarəl baba kimi pirlər mövcuddur.

Qırmızı pirdə türk əsgərinin qəbri yerləşir. Döyüşdə iştirak edən türk əsgəri həmin ərazidə vəfat etdiyi üçün yerli əhali əsgəri orada dəfn edib. Həmin gündən əhali oranı pır kimi qəbul etmişdir.

Qrız kəndində bir at qəbri də var ki, qızlılar ilk öncə bayramlarda həmin qəbri ziyarət edirlər. Bu at yeddi dəfə Məkkəyə gedib qayıtdığı üçün öləndən sonra atın sahibi onu kəfənləyib kəndin içindəki "Sürumey" adlanan düzənlikdə dəfn etmişdir. Həmin at üç dəfə sahibini, daha sonra isə kənd camaatını Məkkəyə aparıb gətirmişdir.

Kəndin ətrafında əkinəcək üçün yararlı sahələr çox az olduğundan burada torpaq sahələri dərə-təpədən, yamac və daşlıqlardan ibarətdir. Buna görə də Şahdağ xalqlarının hamısı əsasən maldarlıqla, əsasən də qoyunçuluqla məşğul olmuşlar. Bu da təbii olaraq onların məskunlaşdığı ərazinin, yaylaqların zənginliyi ilə bağlıdır. Maldarlığın, qoyunçuluğun inkişafı üçün vacib olan amillərin mövcudluğu, kəndin ətrafında əkinə yararlı sahələrin çox az olması əhalinin təsərrüfatın bu sahəsindən (yəni maldarlıq, qoyunçuluq) geniş istifadə etməsinə imkan yaratmışdır. "May ayından başlayaraq oktyabr ayınadək əhali bu yaylaqlarda qoyun və mal-qarasını bəslər, süd məhsullarını emal edər, payızda soyuqların düşməsi ilə əlaqədar tədricən qışlaqlara köçərdilər". (7, s.188)

Son dövrlərdə Şahdağ xalqları arasında, eləcə də qızlarda az qoyunu olanlar birləşərək mal qarasını, qoyununu etibar etdikləri bir nəfərə etibar edər, başçı seçərdilər və öz qoyunlarını onun sürülərini qatardılar. Həmin şəxs isə qışlaqda və yaylaqda etibar edilən etimadı doğrultmağa çalışardı. Həmin şəxsə Sərkər deyilərdi ki, sərkər da qrız dilində "sar" - 1, "kar" isə iş deməkdir. Yəni bir nəfərin rəhbərlik etdiyi iş mənasını verir. Hal-hazırda da qış ayları düşən kimi ailənin müəyyən qismi yataqlara gedərək mal-qara saxlayırlar. Qrızda bu cür yataqlar, mağaralar indi də mövcuddur. Qrız dilində mağaraya çcarə və ya oqan deyilir. Bu cür mağaralara, yataqlara misal olaraq Səngəl çcarə, İmamqulu çcarə, Məhəmməd çcarə, Cami çcarə, Bayramqulu çcarə, Quran oqan, Cəhxud oqan, Məstərgah çcarə, Güldərə çcarə, Caf çcarə, Qaragırvə, Ağgırvə, Eyra çcarə, Cəhxud oqan, İsf oqan, Maharif çcarə, Eyra çcarə, İsf oqan və s. kimi adlarını çəkmək olar. Əhali həmin mağaralardan mal-qaranı qardan, yağışdan, təhlükəli vaxtda isə uşaqları, qocaları düşmən hücumundan qorumaq məqsədilə istifadə ediblər. Həmçinin Qrızda müxtəlif qazmalar vardır ki, həmin qazmalardan da eyni məqsədlə mal-qara, qoyun-quzunun qışlaması üçün istifadə edilmişdir.

Təbii ki, hər bir xalqın tarixi, qədimliyi onun abidələrində qorunub saxlanılıb. Keçmişin yadigarı olan abidələrin araşdırılması, qorunması vacib məsələlərdəndir. Qrızlara aid maddi mədəniyyətin araşdırılması isə onun ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Çarşıoğlu, 2005. s.224
2. Paşazadə T. Əbu Müslim məscidi, "Cəmiyyət və din" qəzeti. 8-14 avqust 2013, № 29 (215). səh 9-15.
3. Mahabbat Pashayeva. THE HISTORY AND ETNOGRAPHY OF SHAHDAGH PEOPLES. Baku: Rhazar University. 2014. p. 200
4. Şahmurad Qızı "Qız və qızlılar" Bakı "Araz" nəşriyyatı, 1996, s.37
5. Məsədixanım Nemət., Azərbaycan pirləri. Bakı 1992, s.202
6. Məhəbbət Tofiq qızı Paşayeva. Qızların etnik tarixi və etnoqrafiyası. s.173-183. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası 2016, № 1.
7. Q.C.Cavadov. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik). Bakı, "Elm" nəşriyyat, 2000, 440 s.

Назира Видади гызы Шалбузова

ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ СЕЛЕНИЯ ГРЫЗ ГУБИНСКОГО РАЙОНА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются материальные памятники культуры села Грыз Губинского района. Даются сведения о знаках и символах изображенных на мечете Абу-Муса, построенной наместником Аббасидского халифата Аббаса - Абу-Мусой Аль-Хорасани. Следует отметить, что одноименная мечеть кроме селения Грыз имеется также и в селах Хыналыг и Джек. Как и в других селах Шахдага, в селении Грыз сохранились доисламские места почитания. В статье сгруппированы пиры и места паломничества.

В то же время, в статье рассмотрены полуземлянки, места загонов и пещеры, связанные с основным занятием населения, а именно скотоводством и овцеводством.

Nazira Vidadi Shalbuzova

JUNIOR SCIENTIFIC EMPLOYEE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY, ANAS AN INVESTIGATION OF THE CULTURAL MONUMENTS OF THE VILLAGE GRIZ OF GUBA REGION

SUMMARY

This article deals with the cultural monuments of the village of Griz of Guba region. There are given information about the signs and symbols of the Abu Mousa, which constructed by the viceroy of Abbasid caliphate Abbas Abu Mousa Al Khorasani. It is necessary to note that the mosques under the same name were built at Khinalig and Jek villages. As the other villages of the Shahdag area there are preserved pre-Islamic places of worship in Griz village. The places of worship are grouped in this article.

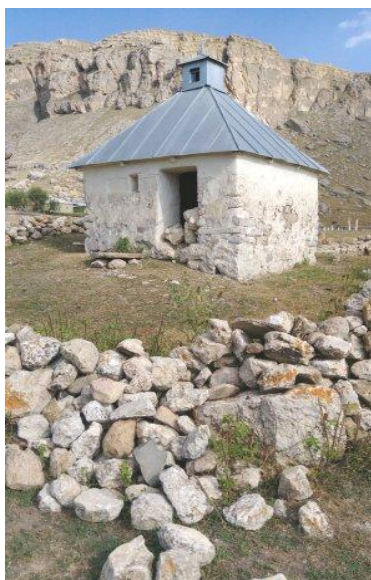
Here also given information about semi-dugouts, corrals and caves related cattle breeding, domestic and agricultural life of the people.

Şəkil 1. Ramazan baba piri

Şəkil 2. Ramazan babanın qəbri

Şəkil 3. piri İsa

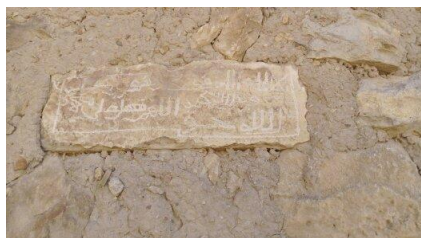
Şəkil 4. At qəbri

Şəkil 5. Əbu Müslim məscidi

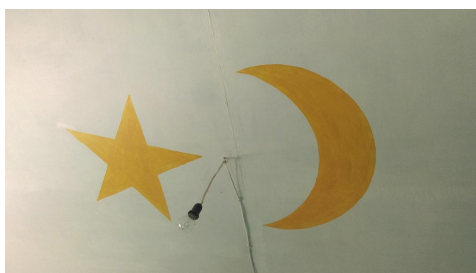
Şəkil 6. Əbu Müslim məscidi

Şəkil 7. Əbu Müslim məscidinin divarında yerləşən ərəbcə yazı

Şəkil 8. Hacı Əbdürrəhman baba məscidi

Şəkil 9. Hacı Əbdürrəhman baba məscidinin tavanı